

واکاوی شاخص تعیین اهداف آموزش دوره دوم متوسطه حرفه‌آموزی دانش آموزان با نیازهای ویژه از دیدگاه کارشناسان و دبیران آموزش و پرورش استثنایی

احسان کلبعلی^۱

دکترحسین کریمیان^۲

دکترغلامرضا ویسی^۳

چکیده

هدف پژوهش «تحلیل اهداف آموزشی دوره دوم متوسطه حرفه‌ای دانش آموزان با نیازهای ویژه از دیدگاه کارشناسان و متخصصین» و روش پژوهش از نوع آمیخته (کمی-کیفی) می‌باشد. در بخش کمی، روش توصیفی از نوع پیمایشی؛ و برای تحلیل داده‌های کیفی، از روش تحلیل مضمون استفاده شده است. جامعه آماری، شامل کارشناسان و دبیران آموزش و پرورش استثنایی استان مرکزی (N=85) بودند که به روش تصادفی ساده و با فرمول کوکران، ۷۰ نفر به‌عنوان نمونه برای بخش کمی انتخاب شدند. جهت گردآوری داده‌ها در بخش کمی، از پرسش‌نامه محقق ساخته استفاده شده و اعتبار پرسشنامه توسط صاحب‌نظران تأیید و پایایی آن به‌وسیله (ضریب آلفای کرونباخ ۰,۷۴۹) محاسبه گردید. روش تحلیل داده‌ها در این بخش آمار توصیفی (درصد فراوانی) بود. جامعه آماری بخش کیفی مشتمل بر کارشناسان و دبیران دوره دوم متوسطه حرفه‌آموزی بودند که با استفاده از «روش نمونه‌گیری هدفمند ملاک محور» تا حد اشباع نظری، تعداد ۱۷ نفر انتخاب و از طریق مصاحبه نیمه ساختاریافته نسبت به جمع‌آوری اطلاعات اقدام و برای تجزیه و تحلیل داده‌های از تکنیک تحلیل مضمون استفاده شد. نتایج پژوهش حاصل نشان داد که در فرآیند تعیین اهداف باید به مسئله بوم‌شناختی آموزشی توجه خاص گردد، سپس باید اهدافی را به رشته تدوین درآورد که با توجه به توانایی‌ها و استعدادها دانش آموزان قابل دسترسی و سنجش باشند بدین معنی که به مسئله تفاوت‌های فردی در امر تدوین اهداف که در نهایت منتج به مسئله یاددهی - یادگیری می‌شود توجه خاص گردد.

واژه‌های کلیدی: آموزش و پرورش استثنایی، دانش آموزان با نیازهای ویژه، دوره دوم متوسطه حرفه‌ای، اهداف آموزشی

۱ - گروه مدیریت آموزشی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران

۲ - گروه مدیریت آموزشی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران نویسنده مسئول)

hosein.karimian46@yahoo.com

۳ - گروه برنامه ریزی درسی، پژوهشگاه علوم انسانی امام صادق علیه السلام، قم، ایران

مقدمه

آموزش و پرورش در هر جامعه مسئولیت خطیر فراهم کردن موجبات رشد و تعالی افراد از یک سو و ترقی و تکامل جامعه را از سوی دیگر بر عهده دارد. در جهت نیل به این اهداف، برنامه‌ریزی در آموزش و پرورش یکی از اصول اساسی است. برنامه‌ریزی به‌عنوان یک فعالیت آگاهانه در پی آن است تا آینده‌ای مطلوب را پدید آورد. این فعالیت بر این فرض استوار است که عقل و دانش می‌تواند بر عوامل نامعقولی که امور را شکل می‌دهند غلبه نماید.

اولین گام در برنامه‌ریزی تعیین هدف است که نشان می‌دهد چرا باید فعالیت‌هایی را به انجام رساند (سعادت‌مند & ویسی، ۱۳۹۷). در سازمان آموزش و پرورش مانند هر سازمان دیگری چندین نوع هدف وجود دارد و برای تأمین هر یک باید کار به خصوصی انجام شود. هدف‌هایی که به‌صورت رسمی تعیین می‌شوند باهدف‌های عملیاتی که سازمان درصدد تأمین آن‌ها است تفاوت عمده وجود دارد. معمولاً هدف‌های کلی سازمان را مأموریت می‌نامند. مأموریت بیان‌کننده ارزش‌ها، آرزوها و فلسفه وجودی سازمان است. گاهی هدف‌های رسمی را مأموریت می‌نامند که آن‌ها عبارت است از گستره سازمان که به‌صورت رسمی مشخص شده است و نتایجی که سازمان در پی دستیابی به آن‌ها است و اما هدف‌های عملیاتی هدف‌هایی هستند که سازمان باید از طریق اقدامات و عملیات واقعی به آن‌ها دست پیدا کند و اینکه سازمان واقعاً به چه کار مشغول است مشخص می‌نماید. معمولاً هدف‌های عملیاتی در قالب دستاوردهای قابل‌سنجش و اندازه‌گیری، بیان و در کوتاه‌مدت تأمین می‌شود (ال دفت، ۱۳۹۸).

مبانی نظری پژوهش

علی‌رغم تفاوت‌های موجود در نظام‌های اقتصادی و برنامه‌ای؛ تمامی نظام‌های اقتصادی جهان، رشد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و ارتقاء سطح زندگی افراد جامعه را هدف اصلی تلقی می‌کند البته راه‌های رسیدن به این اهداف در هر نظام متفاوت است و میزان دستیابی به آن نیز یکسان نیست. اهداف گوناگون و متعددی برای برنامه‌ریزی وجود دارد به‌عنوان مثال کراتول اهداف را به هدف‌های کلی، هدف‌های رفتاری و هدف‌های تدریس تقسیم‌بندی می‌کند. «دوایس» مقاصد آموزشی، هدف‌های عمومی و هدف‌های ویژه را طرح می‌نماید.

و یا اهدافی که در نشریه شماره ۱۹۸ یونسکو پذیرفته شده است عبارت است از:

- 1- Cratol
- 2- Davis

الف) هدف‌های آرمانی که توسط فیلسوفان و ایدئولوگ‌های جامعه ارائه می‌شود، ب) مقاصد آموزشی که کلیت آن‌ها از هدف‌های آرمانی کمتر است و میان‌مدت می‌باشند و به‌طور مستقیم به هدف‌های آموزشی مربوط می‌شوند، ج) هدف‌های جزئی که وظایف ویژه، مختص فرآیند یاددهی - یادگیری را بیان می‌کنند (ملکی، ۱۳۹۵).

اما درنهایت در اینجا به ذکر سه هدف کلی بسنده می‌شود

۱- هدف‌های جاری که عبارت است از ارضاء نیازهای روزمره جامعه که درواقع مایحتاج جامعه عم از تولیدی، مصرفی و خدماتی و جنبه فوری و حیاتی دارد.

۲- هدف‌های واسطه که عبارت است از برنامه‌ریزی تولید، مصرف و سرمایه‌گذاری در قالب‌های متفاوت زمان

۳- هدف‌های نهایی که به معنی بالا آوردن منظم سطح کلیه زندگی اقشار مختلف جامعه است. داشتن برنامه‌ریزی اصولی و علمی این سه هدف کلی به هم مرتبط و دارای وحدتی ساختاری است (فیضی، ۱۳۹۸).

همان‌طور که گفته شد تعیین هدف، حساس‌ترین و به اعتباری مشکل‌ترین مسئله برنامه‌ریزی آموزش و پرورش است، زیرا آموزش و پرورش فعالیتی است بنیادی که در حیات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی اجتماع منعکس می‌شود و اثر غیرقابل‌برگشت می‌گذارد درواقع هدف‌های آموزش و پرورش باید با بینشی عمیق و وسیع تعیین گردد.

منظور از وسعت و عمق بیش در تعیین هدف‌های آموزش و پرورش این است که فقط به یک نوع خواست، یک مقطع زمانی معین و یک دیدگاه اکتفا نکنید درواقع انتخاب این که کجا برویم - مقصد آموزش - نمی‌تواند بر پایه تاریخ، گذشته یا مُد روز استوار باشد (کافمن & هرمن، ۱۳۹۶). این مهم را می‌توان در پژوهش‌های انجام‌شده نیز مشاهده کرد:

حسن کریمی (۱۳۹۴) در پژوهش خود با عنوان «نیازسنجی پیش حرفه‌ای برای دانش آموزان کم‌توان ذهنی» نشان داد که برای آموزش مهارت‌های پیش حرفه‌ای به دانش آموزان با نیازهای ویژه بهتر است مقوله‌ها و نیازهای آموزشی مانند مهارت‌های اجتماعی، مهارت‌های شناختی، مهارت‌های پایه تحصیلی، مهارت‌های روابط بین فردی، مهارت‌های ارتباطی، مهارت‌های عملکردی، تقویت اعتمادبه‌نفس و خلاقیت استفاده از افراد متخصص در آموزش مهارت‌های حرفه‌ای و آموزش

مهارت‌ها و حرفه‌های مناسب در برنامه آموزشی گنجانده و اجرا شوند. همچنین نتایج پژوهش نشان داد که دانش آموزان با نیازهای ویژه صرف‌نظر از علل و سطح کم‌توان ذهنی‌شان، نیازمند آموزشی هستند که آن‌ها را برای زندگی مستقل آماده کند (کریمی، به پژوه، & محمودی، ۱۳۹۴).

هلگا فسچین (۲۰۱۴) با پژوهش «آموزش و شغلی و انتقال به بازار کار افراد دارای معلولیت ذهنی» نشان داد، افرادی که در مدارس با نیازهای ویژه (کم‌توان ذهنی) تحصیل کرده‌اند در آینده شغلی خود با مشکلات فراوانی مواجه خواهند شد و در زمان فارغ‌التحصیلی با مسئله‌کاریابی با مشکل مواجه می‌شود و همچنین میزان اخراج این‌گونه افراد نسبت به افراد عادی بیشتر است و این سهم از مشکلات برای خانم‌ها بیش از مردان بوده است (Fasching, 2014).

دودک (۲۰۰۴) در پژوهش خود با عنوان «دانش آموزان استثنایی» به این نتیجه دست‌یافت که هر دانش‌آموز استثنایی منحصر به فرد است. خصوصیات یادگیری، اجتماعی و رفتاری دانش‌آموزان استثنایی متفاوت است. نیازهای آموزشی فردی دانش‌آموزان استثنایی اغلب باید با استفاده از انواع جایگزین ارزیابی تعیین شود. با توجه به این ارزیابی‌ها، مناسب‌ترین مکان، خدمات و تغییرات آموزشی برای هر دانش‌آموز در نظر گرفته شود. دانش‌آموزان استثنایی را می‌توان در طیف وسیعی از شرایط آموزشی، آموزش داد دلیل شناسایی دقیق اهداف و شخصی‌سازی آموزش، بالا بردن بازدهی آموزش این گروه خاص از دانش‌آموزان می‌باشد. (Dudek & Pistoljevic, 2004).

متسون (۱۹۹۸) با مطالعه بر روی سه کودک دارای نیازهای ویژه و پس از ارزیابی اولیه نیاز به بالا بردن مهارت اجتماعی را در آن‌ها در اولویت آموزشی خاص خود قرارداد و این نتیجه را دریافت که استفاده ترکیبی از محرک‌های بینایی، روش‌های یادگیری عملی و اجتماعی می‌تواند نقص مهارت‌های اجتماعی در کودکان دارای نقایص جسمی و روانی متعدد را برطرف کند (Matson, Manikam, Coe, Kelly, Taras, & Long, 1988).

به‌طور کلی موضوع هدف‌های آموزش و پرورش موضوعی است بنیادی که در مباحث مختلف از قبیل فلسفه آموزش و پرورش، اصول و مبانی آموزش و پرورش، سیر تحول و توسعه آموزش و پرورش، برنامه‌ریزی مواد درسی، ارزشیابی آموزش و پرورش، نوسازی و اصلاح

1 - Helga Fasching

2 - Dudek

3 - Matson

آموزش و پرورش و برنامه ریزی آموزش و پرورش موردگفتگو تجزیه و تحلیل قرار می گیرد (فیوضات، ۱۳۹۸).

بنابراین امروزه نهاد آموزش و پرورش از ابزارهای مهم تحقق اهداف و مقاصد اجتماعی و از پایه های اساسی رشد و توسعه هر کشوری محسوب می شود و از این نهاد به عنوان صنعت رشد یاد می شود و دولت ها بخش بزرگی از بودجه اجتماعی خود را به تقویت این نهاد و بهبودی کیفیت نظام آموزشی و اثربخشی آموزشی نهاد آموزش و پرورش اختصاص می دهند (شیربگی، محمدی، & محمدی، ۱۳۹۲).

نهادهای آموزشی برای خود سطوح مختلف اهداف را در نظر می گیرند و برخلاف گذشته که توانایی یادگیری افراد دارای معلولیت شدید را زیر سؤال می برد، دیدگاه های فعلی این تصور را پشتیبانی می کند که همه افراد می توانند یاد بگیرند؛ و فقط نحوه یادگیری آنها ممکن است تا حدی با دیگران که معلولیت ندارند متفاوت باشد، بنابراین لازم است برای این دوره مانند دوره ها و گروه دیگر اهدافی را تدوین نمود (Hazarika, 2020). البته حیطه تدوین اهداف همان طور که قبلاً اشاره شد در کلیه مقاطع و سطوح آموزشی و گروه های تحت پوشش به گونه مشترک می باشند، همه این سطوح در آموزش و پرورش به ویژه در آموزش و پرورش استثنایی معطوف به یک هدف خواهد شد و آن هدف آموزش مهارت های زندگی به دانش آموزان و کسب توانایی های لازم برای زندگی و ایفای نقش مؤثر آنها در جامعه است؛ لذا آموزش حرفه آموزی را در کنار انتقال دانش قرار داده و تلاش می کند تا انسان هایی تربیت نماید که در جامعه افرادی مستقل و مفید برای خود و خانواده خود باشند (توکل & لاریجانی، ۱۳۹۵).

هر تلاشی برای تعیین اینکه اهداف عالی آموزش و پرورش ما چه باید باشد، بر ما الزام می کند که آنچه را که در خود مفهوم آموزش و پرورش و نیز در ربط و نسبت بین مقتضیات جامعه و خواسته های فرد، مضمحل است، بررسی کنیم از آنجاکه تحصیل و آموزش، بخشی از عملکرد جامعه است، اجتناب ناپذیر است که وظیفه مدارس و جامعه، باید تا حدودی، آماده کردن جوانان برای زندگی در آن جامعه تلقی شود. در جامعه ما این امر به معنای تربیت افراد برای نوآوری و در عین حال انتقال فرهنگمان است. علاوه بر این ایلچ (۱۹۷۱) توجه ما را به «برنامه پنهان» مدرسه برحسب انتظارات شغلی آینده دانش آموز و اینکه مدرسه چگونه به این معنا به عنوان تعیین کننده

شغل‌های آینده عمل می‌کند، معطوف می‌دارد. در عمل، نیاز به موفقیت در امتحانات عمومی و مدرک‌های کاغذی این فشار جامعه را بر آموزش و پرورش نشان می‌دهد (عبداللهی & اردکانی، ۱۳۷۴).

در سال ۱۳۶۹ سازمان آموزش و پرورش استثنایی متولی آموزش و پرورش اقشار خاص شد و از سال ۱۳۷۵ با شروع دوره‌های مهارت‌های حرفه‌ای و از سال ۱۳۸۴ با تأسیس دوره متوسطه حرفه‌ای، این سازمان به‌طور رسمی متولی حرفه‌آموزی به کودکان با نیازهای ویژه خفیف آموزش پذیر گردید. دانش آموزان با نیازهای ویژه از جمله گروه‌هایی هستند که به دلیل محدودیت ذهنی و جسمانی نیاز به راهکارهای ویژه‌ای در زمینه آموزش دارند (یعقوب نژاد & بختیاری، ۱۳۸۹).

سازمان آموزش و پرورش استثنایی کشور، در این سال‌ها سعی نموده نظام آموزشی و پرورشی و توان بخشی را در دو دوره پیش و متوسطه حرفه‌ای، متناسب با توانایی‌ها و نیازهای دانش آموزان با نیازهای ویژه و به‌منظور دستیابی آنان به کفایت فردی، اقتصادی و اجتماعی بر اساس رویکرد حرفه‌آموزی جهت انتقال از مدرسه به محیط کار، تهیه و به اجرا درآورد. بر نامه‌های آموزش و پرورش استثنایی در این دو دوره در سه حیطه شناختی، نگرشی و مهارتی قرار می‌گیرد که در این راستا اهداف کلی همچون پرورش فضایل اخلاقی و دینی دانش آموزان، افزایش تجارب، معلومات و مهارت‌های عمومی برای بهبود زندگی فردی و اجتماعی دانش آموزان با نیازهای ویژه، شناخت استعدادها، علایق و رغبت‌های دانش آموزان و ایجاد زمینه مساعد جهت هدایت حرفه‌ای و آمادگی نسبی دانش آموزان برای کسب مهارت‌های حرفه‌ای، پرورش و توان بخشی ابعاد زیستی، روانی، فرهنگی و اجتماعی دانش آموزان، کمک به دستیابی به خودکفایی فردی، اجتماعی و اقتصادی دانش آموزان را مدنظر خود قرار داده است. معاونت آموزش و تأمین نیروی انسانی، مدیریت برنامه‌ریزی دانش آموزان کم‌توان ذهنی (کاظمی، خندقی، به پژوه، & غنایی چمن آباد، ۱۳۹۲) دوره مهارت‌های حرفه‌ای را این‌گونه توضیح و تبیین می‌کنند: هدف کلی برنامه دوره آموزش مهارت‌های حرفه‌ای پرورش همه‌جانبه (شناختی، روانی- حرکتی، اجتماعی، اقتصادی و حرفه‌ای) مهارت آموز با نیاز ویژه، آماده نمودن او برای زندگی نسبتاً مستقل و پذیرش مسئولیت‌های فردی و اجتماعی است. مهارت‌آموزی شغلی بخشی از روند مداوم و هماهنگ مهارت‌آموزی است که شامل راهنمایی، آموزش شغلی و جایگزینی انتخابی است که فرد قادر باشد به وسیله آن مهارت به ایجاد و حفظ شغل خود دست یابد (Ravindranadan, 2015). اهداف مصوب دوره متوسطه، متناسب با ویژگی‌های و توانایی‌های دانش آموزان با نیازهای ویژه، به‌عنوان

اهداف عام این دوره در نظر گرفته شده؛ لیکن اهداف خاص دوره متوسطه حرفه‌ای عبارت است از:

۱- افزایش مهارت‌های زندگی، دستیابی به خودکفایی فردی، اجتماعی و اقتصادی این دانش آموزان

۲- ارتقاء انگیزه کار و فعالیت و کسب مهارت‌های شغلی دانش آموزان، با تأکید بر توان‌بخشی حرفه‌ای (سازمان آموزش و پرورش استثنایی، ۱۳۹۸).

اهداف هر نظامی ترسیم‌کننده وضعیت مطلوب آن نظام است که می‌توان آن‌ها را برای قضاوت درباره کیفیت مورداستفاده قرارداد اما در خصوص استفاده از اهداف و تحقق آن‌ها به‌عنوان معیاری جهت سنجش موفقیت یک نظام، باید مفروضاتی مدنظر قرار گیرد تا بتوان اهداف را به‌عنوان مبنایی معتبر جهت ارزیابی به کاربرد (ح سینی & بازرگان، ۱۳۸۸). بنابراین با این دیدگاه به سراغ سؤال پژوهشی این نوشتار خواهیم رفت که:

هدف‌های آموزشی تعیین شده در دوره دوم متوسطه حرفه‌آموزی تا چه حد در راستا با بهزیستی دانش آموزان با نیازهای ویژه می‌باشد؟

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نوع آمیخته است و داده‌های آن از روش مطالعه میدانی به‌دست آمده است. جامعه آماری تحقیق؛ کلیه کارشناسان و دبیران شاغل در حوزه آموزش دانش آموزان با نیازهای ویژه استان مرکزی به تعداد ۸۵ نفر می‌باشند. نمونه تحقیق، با استفاده از جدول مورگان و فرمول کوکران ۷۰، دبیر و کارشناس به صورت تصادفی ساده انتخاب گردیدند که فراوانی آن‌ها بر اساس جنسیت در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱: فراوانی بر اساس جنسیت

ارزش‌ها	فراوانی		درصد	
	مرد	زن	۷۷,۱	۲۲,۹
	۵۴	۱۶	۷۷,۱	۲۲,۹
	۷۰		۱۰۰	۱۰۰

با توجه به جدول میزان توزیع فراوانی نمونه‌ها بر اساس جنسیت بیانگر آن است که ۲۲/۹ درصد پاسخ‌دهندگان زن و ۷۷,۱ درصد مرد می‌باشند.

ابزار جمع‌آوری اطلاعات، مصاحبه نیمه مدون و پرسش‌نامه محقق ساخته بود که در قسمت مصاحبه نیمه مدون پس از تحلیل اسناد رده‌بالا و بخش‌نامه‌های حوزه آموزشی دانش آموزان با نیازهای ویژه می‌توان به یکی از مؤلفه‌های بحث حرفه‌آموزی که اهداف آموزشی است، دست‌یافت که سؤالاتی را نیز طبق همین مؤلفه جهت مصاحبه تدوین شد البته مصاحبه به گونه‌ای طراحی شد که (نیمه ساختاریافته) مصاحبه شونده‌ها و مصاحبه‌گر بتوانند پس از کاوشگری به نکات ارزنده بیشتری دست یابند. پس از تدوین فرم مصاحبه، انجام مصاحبه در بین کارشناسان و دبیران دوره دوم متوسطه حرفه‌آموزی آغاز شد. روش نمونه‌گیری در این بخش روش نمونه‌گیری هدفمند ملاک محور تا حد اشباع نظری بود که نمونه‌ای به حجم ۱۷ نفر انتخاب و پس از انجام مصاحبه، کلیه مصاحبه‌ها یکایک و کلمه به کلمه پیاده‌سازی و تایپ‌شده، سپس این مطالب، پردازش و برحسب طبقات چهارگانه اهداف، محتوا، تدریس و ارزشیابی طبقه‌بندی شدند.

در تدوین فرم مصاحبه و پرسش‌ها به نکات مندرج در جدول ۲ توجه شد.

جدول ۲: نکات ضروری در تدوین و تهیه فرم مصاحبه

ردیف	عناوین
۱	ویژگی‌های دانش آموزان
۲	نیازها، علایق و توانایی‌های فردی دانش آموزان
۳	نقاط ضعف و قوت تدوین اهداف آموزشی
۴	اهمیت و ضرورت تعیین شده هدف
۵	مسائلی که در حیطه تدوین اهداف آموزشی مورد غفلت و بی‌مهری قرار گرفته و بالعکس
۶	استفاده از تجارب عملی و ضمن کار در حوزه تدوین اهداف آموزشی

جهت تحلیل داده‌های کیفی از روش تحلیل مضمون استفاده شد به منظور اطمینان از روایی یافته‌های پژوهش کیفی بر اساس معیارهای ارائه شده توسط کرسول و میلر (۲۰۰۰) تعداد ۶ نفر از شرکت‌کنندگان (۲ نفر از اساتید دانشگاه و ۲ نفر از کارشناسان خبره حوزه آموزش و پرورش استثنایی و ۲ نفر از معلمان باتجربه مدارس دانش آموزان با نیازهای ویژه دوره دوم متوسطه حرفه‌آموزی) گزارش نهایی (شاخص‌های به‌دست‌آمده از مصاحبه‌ها) را بازبینی کردند و

^۱ - Cresswell and Miller

پیشنهادهای آن‌ها در تدوین پرسشنامه محقق ساخته طرح لیکرت لحاظ گردید؛ و پس از تدوین پرسشنامه جهت به دست آوردن پایایی، پرسشنامه در بین ۳۰ آزمودنی اجرا و پس از جرح و تعدیل، داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار SPSS، پایایی ابزار بر اساس آلفای کرونباخ برابر ۰,۷۴۹ تعیین گردید که بیانگر مناسب بودن ابزار برای جمع‌آوری داده‌ها بود. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، از آمار توصیفی استفاده شده است.

یافته‌ها

با توجه به بحث حرفه‌آموزی دانش آموزان با نیازهای ویژه و همچنین با حفظ اهمیت این مسئله که تعیین اهداف قابل‌دستیابی و اندازه‌گیری از اهمیت خاصی در برنامه‌ریزی یک سند بالادستی از جمله سند بنیادی نظام آموزش و پرورش دارد، به دستورالعمل‌ها و کلیه بخشنامه‌های تدوین شده در این دوره مراجعه نمودیم و با تأکید بر اهداف و آرمان‌های بلندمدت دوره حرفه‌آموزی اقدام به جمع‌آوری کلیاتی در این خصوص پرداختیم.

شورای عالی آموزش و پرورش به‌عنوان مرجع سیاست‌گذاری در حوزه وظایف آموزش عمومی و متوسطه با درک این ضرورت و در پاسخ به نیازها و مطالبات، اقدام به طراحی و اجرای مطالعه ملی به‌منظور آسیب‌شناسی آموزش و پرورش و ترسیم چشم‌انداز آینده در برنامه‌های توسعه کشور نمود که پس از آن در سال ۱۳۸۹ برنامه ملی سند جامع تحول نظام آموزش و پرورش به تصویب رسید. بر پایه این چشم‌انداز مدرسه جلوه‌ای است از مراتب حیات طیبه و جامعه سالم، کانون عرضه خدمات و فرصت‌های تربیتی، زمینه‌ساز در اصلاح موقعیت توسط مربیان و تکوین و تعالی پیوسته هویت آنان بر اساس نظام معیار اسلامی در چارچوب فلسفه و رهنامه نظام تربیت رسمی و عمومی. طبق این چارچوب یکی از اهداف این صنعت در نظام آموزش و پرورش تربیت انسانی مؤمن و متخلق به اخلاق اسلامی، پرسشگر و فکور، خلاق و کارآفرین، سالم و بانشاط، انتخاب‌آزادمنش، قانون و نظم‌پذیر، عدالت‌خواه و صلح‌جو، وطن‌دوست، استقلال‌طلب و ظلم‌ستیز، جمعیت‌جهان‌اندیش، خودباور، امیدوار و منتظر، دانا و توانا، شجاع و ایثارگر، پاک‌دامن و با حیا، مسئولیت‌پذیر و وظیفه‌شناس و آماده ورود به انواع تربیت تخصصی و شغلی برای زندگی شایسته برای دین، خانوادگی و اجتماعی بر اساس نظام معیار اسلامی است. (سازمان آموزش و پرورش، ۱۳۹۰).

همان‌طور که در اهداف کلان سند تحول بنیادی نظام تربیت رسمی و عمومی دیده شد ارتقاء هویت شخصی و فردی یکایک افراد مورد تعلیم در نظام آموزشی مورد توجه قرار گرفته است بنابراین می‌توان این را متصور شد که توجه به دانش‌آموز به‌عنوان فردی ارتقاء یافته و دارای مهارت‌های بالقوه از اهمیت خاصی برخوردار است که با بهسازی و تحول در کالبد وجودی او را فردی متمر ثمر دانا و توانا در همه ابعاد وجودی است، بارور نمود؛ بنابراین با این دیدگاه و با توجه به اهدافی که دوره دوم متوسطه حرفه‌آموزی برای سازمان آموزش و پرورش استثنایی در نظر گرفته است و همچنین با در نظر گرفتن نظرات و آراء مصاحبه‌شوندگان به بررسی وضعیت فعلی اهداف دوره دوم متوسطه حرفه‌ای دانش‌آموزان با نیازهای ویژه که در مجموع از برر سی داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها و با تلفیق آن‌ها با موارد فوق صورت گرفته، بدین گونه است:

نخستین نکته‌ای که می‌توان در خصوص اهداف دوره دوم متوسطه حرفه‌آموزی به آن اشاره کرد این است که این اهداف کاملاً مغایر با اهداف دوره ابتدایی و پیش حرفه‌ای دانش‌آموزان با نیازهای ویژه می‌باشد این بدان معناست که با تغییر اهداف محتوای دوره پیش حرفه‌ای ورودی‌های دوره حرفه‌ای از مهارت‌های لازم در ارتباط با رشته موردعلاقه‌شان آشنایی لازم را نداشته و در نهایت به هدف استقلال فردی در پایان دوره حرفه‌آموزی به دنبال آن هستیم دست نخواهیم یافت.

دومین مسئله که جای بسی تأمل در تدوین اهداف دارد متناسب نبودن اهداف برای همه دانش‌آموزان با توجه به سطح هوشی و توانمندی‌های یکایک آن‌هاست

رتبه بعدی در تدوین اهداف طبق نظر کارشناسان این است که اهداف تدوین شده بسیار خشک و غیرقابل انعطاف می‌باشد به طوری که از بدو تأسیس دوره حرفه‌آموزی تغییرات خاص و چشمگیری در آن مشاهده نشده است که این با اصل مسئله پویایی علم در مغایرت است چراکه در این ده‌ها و سنوالت گذشته تعاریف ارائه شده در خصوص دانش‌آموزان با نیازهای ویژه تغییر یافته است و عدم تغییر اهداف متناسب با این تعاریف در واقع حکم شکست دوره حرفه‌آموزی دانش‌آموزان با نیازهای ویژه می‌باشد.

نکته مهم در تدوین اهداف دوره متوسطه حرفه‌آموزی این است که به کلیه دانش‌آموزان با نیازهای ویژه در تدوین اهداف توجه خاص نشده است. به این نحو که یکی از گروه‌های خاص دانش‌آموزان با نیازهای ویژه گروه دانش‌آموزان طیف اتیسم می‌باشد که متأسفانه در تدوین اهداف و جای‌دهی این گروه در سیستم آموزشی دوره دوم متوسطه حرفه‌آموزی هیچ‌گونه اقدامی صورت

نگرفته است. البته در ادامه مصاحبه با افراد متخصص و کارشناسان جهت رفع این نقیصه به برنامه‌ریزی پودمانی دروس حرفه‌آموزی اشاره کرده و به آن به‌عنوان راه چاره اصلاح تدریجی برنامه فعلی و متناسب کردن آن با مخاطبانش اشاره شد، به این صورت که طبق گفته کارشناس محترم آموزش دانش آموزان با نیازهای ویژه برنامه‌های پودمانی طوری طرح‌ریزی شده‌اند که بتوانند برای گروه‌های خاصی که در برنامه‌های حرفه‌آموزی جایی دهی نشده‌اند اقدامات لازم صورت گیرد

در نهایت ناکافی بودن و ابتر ماندن هدف رساندن دانش آموزان با نیازهای ویژه به استقلال فردی و اجتماعی در برنامه درسی فعلی است. یکی از اهداف مطرح‌شده در آیین‌نامه دوره متوسطه حرفه‌آموزی در سال ۱۳۸۶ رساندن فرد دارای با نیاز ویژه به زندگی نسبتاً مستقل است این هدف دریافته‌های حاصل از مصاحبه‌ها اغلب ابتر خوانده شده است.

درواقع ضعف برنامه درسی موجود این است که علی‌رغم اهمیت توان‌بخشی شغلی برای این گروه از دانش آموزان به این مهم کم‌توجهی و درگاهی موارد هم بی‌توجهی کامل شده است.

با بررسی آنچه در متن مصاحبه‌ها و بررسی اسناد بالادستی می‌توان برآورد کرد این است که در تدوین اهداف نقاط قوت و ضعف بسیار دیده می‌شود که اکنون به بررسی چند مورد از این نقاط قوت و ضعف در زمینه اهداف دوره متوسطه حرفه‌آموزی خواهیم پرداخت.

از جمله نقاط قوت تدوین اهداف می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

- اضافه شدن دوره متوسطه پیش حرفه‌ای و حرفه‌آموزی به دوره آموزشی دانش آموزان با نیازهای ویژه و همچنین افزایش طول دوره تحصیل عمومی دانش آموزان با نیازهای ویژه تا پایان دوره متوسطه و حمایت آن‌ها جهت حرف آموزی
- افزایش کمی پوشش تحصیلی دانش آموزان و دانش آموزان بازمانده از تحصیل در همه گروه‌های دانش آموزان با نیازهای ویژه

- سعی در طراحی و تدوین برنامه‌های مدون برای دانش آموزان با نیازهای ویژه جهت خودکفایی و استقلال شغلی آن‌ها

و اما نکات منفی در تدوین اهداف دوره متوسطه حرفه‌آموزی دانش آموزان با نیازهای ویژه عبارت‌اند از:

- پیروی از ساختار نظام کار و دانش مدارس عمومی در طراحی برنامه درسی دوره متوسطه حرفه‌آموزی دانش آموزان با نیازهای ویژه

- عدم توجه به توانایی‌ها و تفاوت‌های فردی دانش‌آموزان در تدوین اهداف نظام آموزش حرفه‌آموزی دانش‌آموزان با نیازهای ویژه
  - عدم وجود انعطاف در تدوین اهداف
  - عدم توجه به امکانات محیطی و منطقه‌ای در تدوین اهداف
  - عدم توجه به نوع معلولیت و اختلال در تدوین اهداف
  - عدم وجود تناسب در بین اهداف دوره آموزش عمومی و آموزش حرفه‌آموزی دانش‌آموزان با نیازهای ویژه
  - توجه بیش از حد بر اهداف شناختی در تدوین اهداف برنامه آموزشی و درسی
  - عدم توجه لازم به آموزش نیروها در تدوین اهداف نظام آموزش حرفه‌آموزی دانش‌آموزان با نیازهای ویژه
- بنابراین با در نظر گرفتن نقاط ضعف موجود در تدوین اهداف آموزشی دوره دوم متوسطه حرفه‌ای پرسش‌هایی که در پرسشنامه محقق ساخته گنجانده شد و سپس مورد تحلیل نهایی قرار گرفت در جدول زیر عنوان شده‌اند.

جدول ۳: سؤالات به‌کاررفته در متن پرسشنامه در خصوص اهداف به‌قرار زیر است

تا چه میزان اهداف دوره متوسطه حرفه‌آموزی مغایر با اهداف دوره ابتدایی دانش‌آموزان با نیازهای ویژه است
تا چه میزان اهداف تعیین‌شده توانایی‌های دانش‌آموزان فاصله دارد
تا چه میزان اهداف تعیین‌شده خشک و غیرقابل انعطاف است
تا چه میزان در تدوین اهداف به طیف‌های مختلف دانش‌آموزان با نیازهای ویژه توجه شده است
تا چه میزان در تدوین اهداف دوره دوم متوسطه حرفه‌آموزی استقلال فردی و اجتماعی دانش‌آموزان با نیازهای ویژه توجه شده است

جدول ۴: درصد پاسخگویی افراد به هر یک از شاخص‌های هدف

	T1	T2	T3	T4	T5
1	11.4	10	10	17.1	22.9
2	42.9	28.6	30	41.4	38.6
3	31.4	28.6	27.01	31.4	27.1
4	7.1	20	21.4	7.1	10
5	7.1	12.9	11.4	2.9	1.4

با بررسی یافته‌های توصیفی مربوط به درصد فراوانی شاخص‌های مربوط به اهداف آموزشی در جدول شماره ۴ به این مسئله خواهیم رسید که در صدهای به‌دست‌آمده در خصوص هم‌پوشانی اهداف دوره عمومی با اهداف دوره نیمه تخصصی (دوره دوم متوسطه حرفه‌آموزی) بیش از ۴۲٫۹٪

به گزینه کم پاسخ دادند همچنین در اکثر شاخص‌ها (توجه اهداف به تفاوت‌های فردی دانش آموزان (۲۸,۶٪) - عدم انعطاف در اهداف (۳۰٪) - عدم تناسب اهداف با طیف‌های مختلف دانش‌آموزی (۴۱,۴٪) - توجه به اصل استقلال فردی و اجتماعی دانش‌آموزان در تدوین اهداف (۳۸,۰۶٪) - نرم درصدهای به‌دست‌آمده از آزمودنی‌ها پایین‌تر از متوسط می‌باشد که این امر نشان‌دهنده لزوم تغییرات در اصول تدوین اهداف آموزشی می‌باشد بخصوص در زمینه توجه به توانایی‌های دانش‌آموزان و تفاوت‌های فردی دانش‌آموزان و یا انعطاف در تدوین اهداف و دیگر شاخص‌ها که باید مورد تجدیدنظر متخصصان امر قرار گیرد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

نتیجه‌گیری

آموزش و پرورش استثنایی به‌عنوان نهاد آموزشی در راه خدمت‌رسانی به دانش‌آموزانی با نیازهای ویژه (کم‌توان ذهنی) است که در حد پایین‌تری نسبت به افراد عادی هستند، بنابراین باید در کارایی و ایجاد شغل برای این افراد مواردی در نظر گرفته شود که با علائق و توانایی آن‌ها هماهنگ باشد همان‌طور که گفته شد در ایران، سازمان آموزش و پرورش استثنایی مسئولیت آموزش حرفه‌ای افراد با نیازهای ویژه را بر عهده دارد. تأکید بر رویکرد حرفه‌آموزی در این نظام آموزشی نه تنها باعث توانمندتر شدن دانش‌آموزان با نیازهای ویژه در فرآیند تحصیل و یادگیری می‌شود، بلکه از این طریق مدرسه به رسالت خویش که همانا آماده کردن دانش‌آموزان برای زندگی مفید و پویا در جامعه است، دست می‌یابد در واقع اهداف آموزشی و تربیتی خود را از نظر فراهم ساختن شرایط استقلال اقتصادی و فردی برای دانش‌آموزان با نیازهای ویژه به انجام می‌رساند البته این را نباید از نظر دور داشت که هدف‌های تربیتی از حیث وسعت و شمول مراتبی دارند. به بیان دیگر هدف‌ها در طیفی از کلی تا جزئی قرار می‌گیرند. هدف‌هایی که در انتهای طیف کلیت واقع می‌شوند، به مثابه چراغ راهنمایی هستند که جهت فعالیت‌ها را مشخص می‌کنند، اما به روشنی نشان نمی‌دهند که چگونه می‌توان به آن رسید. این هدف‌ها را هدف‌های غایی می‌نامند. به نسبتی که از انتهای طیف کلیت فاصله گرفته شود از میزان ابهام هدف‌ها کاسته می‌شود تا جایی که در درازمدت به صورت مقاصدی قابل وصول جلوه می‌کنند، مقاصدی که می‌توان و باید برای نیل به آن‌ها برنامه‌ریزی کرد. این گونه هدف‌ها را هدف‌های کلی یا میانی می‌خوانند. هدف‌های کلی / میانی منازل بین راه برای وصول به غایت هستند. در سوی دیگر طیف هدف‌هایی قرار دارند که از لحاظ زمینه اجرایی و ماهیت محدود هستند و می‌توان آن‌ها را با وظایف خاصی که برای فرآیند آموزش و یادگیری تعیین شده است، منطبق دانست. این نوع هدف‌ها را هدف‌های جزئی یا عملیاتی می‌دانند (کاظمی، خندقی، به پژوه، & غنایی چمن آباد، ۱۳۹۲).

یافته‌های در خصوص اهداف آموزشی فعلی دانش‌آموزان با نیازهای ویژه نشان داد، اهداف اغلب در سطح عملیاتی غیرواقعی و آرمانی، غیرقابل انعطاف طراحی و تدوین شده است و ذینفعان برنامه به‌ویژه والدین، دانش‌آموز و معلمان در طراحی و تدوین آن‌ها نقشی بر عهده نداشته و مبتنی بر

-
- 1 - Aims
  - 2 - Goals
  - 3 - Objectives

تفاوت‌های فردی دانش آموزان نمی‌باشد. در الگوی مفهومی طراحی شده در راستای سازگاری اهداف در سطح غایی از اهداف کلان آموزش و پرورش عمومی در اسناد بالادستی نظام استفاده گردید ولی در اهداف میانی و عملیاتی آنچه می‌تواند منبع انتخاب اهداف تلقی شود، انجام نیازسنجی از ویژگی‌های مشترک و پایه دانش آموزان دارای کم‌توانی ذهنی خفیف در سن نوجوانی است که از این نیازسنجی برای تشخیص اهداف میانی و از نیازسنجی در سطح مدرسه و توسط تیم برنامه تربیتی جهت تعیین اهداف عملیاتی می‌توان استفاده نمود. اهداف بر حل مسئله‌های ضروری و موردنیاز فرد کم‌توان ذهنی طراحی و تدوین می‌شود و در تمام سطوح اهداف، به زمینه‌های فرهنگی، خانوادگی، تجارب فردی، علایق، توانمندی‌ها، ضعف‌ها و... دانش آموزان و خانواده آن‌ها توجه می‌شود بنابراین در نظر گرفتن ویژگی طیف‌های مختلف دانش آموزی (کم‌توان، اتیسم و...) می‌تواند همکاری و انگیزه دانش آموز و خانواده در پیگیری اهداف را افزایش دهد دقیقاً همان‌گونه که دودک در پژوهش خود به این نتیجه دست یافت که هر دانش آموز استثنایی منحصر به فرد است. خصوصیات یادگیری، اجتماعی و رفتاری دانش آموزان استثنایی متفاوت است. نیازهای آموزشی فردی دانش آموزان استثنایی اغلب باید با استفاده از انواع جایگزین ارزیابی تعیین شود. با توجه به این ارزیابی‌ها، مناسب‌ترین مکان، خدمات و تغییرات آموزشی برای هر دانش آموز در نظر گرفته شود که متأسفانه در تدوین اهداف آموزشی این دوره و طبق یافته‌ها کمتر توجه ای به امر طیف‌بندی دانش آموزان شده است. در الگوی طراحی شده، اهداف باید در یک طیف مستمر و مداوم که همپوشانی خوبی را داشته باشند تدوین و طراحی گردد که نتیجه آن انطباق اهداف با اقتضانات کلان نظری برنامه شود که با در نظر گرفتن داده‌های نظری شاهد عدم ارتباط بین اهداف دوره عمومی با دوره نیمه تخصصی دانش آموزان با نیازهای ویژه می‌باشیم.

در حال حاضر یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های سیاست‌گذاران و برنامه ریزان نظام آموزشی در همه کشورها بخصوص کشور ما، گذار دانش آموزان از مدرسه به بازار کار است «دوره گذار» به دوره زمانی خروج از مدرسه و نخستین ورود به یک شغل ثابت و رضایت‌بخش اطلاق می‌شود. در این دوره کلیه دانش آموزان مهارت‌های خود را توسعه می‌دهند تا به کمک آن بتوانند به اعضای مولد برای جامعه تبدیل شوند (آقا محمدی، عبداللهی، عباس پور، & دلاور، ۱۳۹۶) و این امر برای دانش آموزان با نیازهای ویژه از اهمیت خاصی برخوردار می‌باشد چراکه پذیرش این‌گونه افراد در جامعه منوط به داشتن توانایی در برقراری ارتباطات اجتماعی و شغلی متناسب با موقعیت‌های بومی و محلی است اما مسئله‌ای که اتفاق افتاده این است که برنامه‌ریزی و هدف‌گذاری شغلی از روند انتقال

جداشده است (Payne-Christiansen & Sitlington, 2008). نتیجه ناهمخوانی بین اهداف تدوین‌شده در دوره دوم متوسطه حرفه‌آموزی دانش آموزان با نیازهای ویژه و بحث استقلال فردی و اجتماعی دانش آموزان، این است که در ظرف کم‌تر از دو سال از فراغت از تحصیل، این افراد تجربه کاری آنچه آموزش دیده‌اند را در برابر دانش آموزان عادی نخواهند داشت و یا احتمال دو برابر اخراج یا از کار بیکار شدن در این گروه به‌طور قابل چشمگیری افزایش خواهد داشت این مسئله در پژوهش هلگا فسچین نیز به‌وضوح مشاهده شد به‌گونه‌ای که نتایج پژوهش وی نیز نشان داد، افرادی که در مدارس با نیازهای ویژه (کم‌توان ذهنی) تحصیل کرده‌اند در آینده شغلی خود با مشکلات فراوانی مواجه خواهند شد به‌ویژه در زمان فارغ‌التحصیلی و کاریابی و همچنین میزان اخراج این‌گونه افراد نسبت به افراد عادی بیشتر است و این سهم از مشکلات برای خانم‌ها بیش از مردان بوده است و این‌گونه است که یک اصلاح ساختاریافته در تدوین اهداف آموزشی را در دستور کار نظام آموزش و پرورش استثنایی طلب می‌گردد، درواقع فرآیند تعیین اهداف نیاز به مسئله بوم‌شناختی دارد، متناسب با این مسئله یعنی در نظر گرفتن ویژگی‌های بومی و منطقه‌ای، اعم از امکانات و تجهیزات می‌توان اهداف را با رعایت پیش‌نیازها تدوین کرد و اولویت بعدی را به توانایی‌ها و استعدادهای دانش آموزان اختصاص داد بدین معنی که به مسئله تفاوت‌های فردی در امر یاددهی - یادگیری باید توجه خاص گردد. زمانی که این امور رعایت شود می‌توان دانش آموزان را متناسب با اهداف آموزشی و افرادی مستقل و آموزش‌دیده شرایط اختصاصی منطقه به‌روز نمایند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

منابع

- آقا محمدی، ج.، عبداللهی، ح.، عباس پور، ع.، & دلاور، ع. (۱۳۹۶). شناسایی و اعتبار یابی مؤلفه‌های اثرگذار بر آموزش کارآفرینی در دوره اول متوسطه استان کردستان. کردستان: رساله دکتری در رشته مدیریت آموزشی دانشگاه علامه طباطبایی.
- آل، دفت، ر. (۱۳۹۸). مبانی تئوری و طراحی سازمان. (ع. پارسائیان، & س. اعرابی، مترجم) تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- توکل، م.، & لاریجانی، م. (۱۳۹۵). مطالعه اهداف آموزش و پرورش در تحصیل سواد توسعه‌ای دانش آموزان و امکانات آی سی تی در تحقیق آن. مجله جهانی رسانه، ۱۳۱-۱۴۸.
- حسینی، س.، & بازرگان، ع. (۱۳۸۸). فرآیند هدف‌گذاری در علوم میان‌رشته‌ای و نقش هدف‌ها در ارزیابی کیفیت نظام دانشگاهی. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۲۳-۱۴۵.
- سازمان آموزش و پرورش. (۱۳۹۰). سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. تهران: شورای عالی انقلاب اسلامی.
- سازمان آموزش و پرورش استثنایی. (۱۳۹۸). آیین‌نامه آموزشی دوره متوسطه حرفه‌ای خاص دانش آموزان با نیازهای ویژه. تهران.
- سعادت‌مند، ع.، & ویسی، غ. (۱۳۹۷). بررسی فرایند و مؤلفه‌های تأثیرگذار در تدوین اهداف آموزش و پرورش ابتدایی ایران، آلمان و مالزی. فصلنامه علمی - پژوهشی علوم اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی شوشتر، ۲.
- شیر بگی، ن.، محمدی، ف.، & محمدی، ج. (۱۳۹۲). تبیین رابطه شناخت معلمان از اهداف مقطع متوسطه و اثربخشی آموزشی (مطالعه موردی دبیران دبیرستان شهر سنندج). دو فصلنامه مطالعات برنامه‌ریزی آموزشی، ۱۳۹-۱۷۰.
- عبداللهی، م.، & اردکانی، م. (۱۳۷۴). اهداف آموزش و پرورش. روش‌شناسی علوم انسانی، ۱۵-۲۴.
- فیضی، ط. (۱۳۹۸). مبانی مدیریت دولتی (رشته مدیریت دولتی). تهران: پیام نور.
- فیوضات، ی. (۱۳۹۸). مبانی برنامه‌ریزی آموزشی. تهران: نشر ویرایش.

- کاظمی، ص.، خندقی، م.، به پژوه، ا.، & غنائی چمن‌آباد، ع. (۱۳۹۲). تحلیل و ارزیابی برنامه درسی حرفه‌آموزی دانش آموزان دارای کم‌توان ذهنی و طراحی آن مبتنی بر الگوی برنامه تربیتی انفرادی. تهران: دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی (رساله جهت دریافت درجه دکتری).
- کافمن، ر.، & هرمن، ج. (۱۳۹۶). برنامه‌ریزی استراتژیک در نظام آموزشی. (ف. مشایخ، & ع. بارزگان، مترجم) تهران: نشر مدرسه.
- کریمی، ح.، به پژوه، ا.، & محمودی، ح. (۱۳۹۴). نیازسنجی پیش حرفه‌ای برای دانش آموزان کم‌توان ذهنی. تعلیم و تربیت استثنایی، ۶۵.
- ملکی، ح. (۱۳۹۵). برنامه‌ریزی درسی (راهنمای عمل). تهران: پیام اندیشه.
- یعقوب نژاد، س.، & بختیاری، ج. (۱۳۸۹). حرفه‌آموزی و فرآیند پیگیری اشتغال پس از فراغت از تحصیل دانش آموزان کم‌توان ذهنی. تعلیم و تربیت استثنایی، ۴۹-۵۵.
- Dudek, J., & Pistoljevic, N. (2001). Exceptional Students. *Encyclopedia of Applied Psychology*, 845-852.
- Fasching, H. (2014). Vocational education and training and transitions into the labour market of persons with intellectual disabilities. *European Journal of Special Needs Education*, 1.
- Hazarika, M. (2020). The effectiveness of psychosocial and vocational training for mentally challenged in a day care centre. *J Rural community Psychiatr*, 56-65.
- Matson, J., Manikam, R., Coe, D., Kelly, R., Taras, M., & Long, N. (1988). Training social skills to severely mentally retarded multiply handicapped adolescents. *Research in Developmental Disabilities*, 195-208.
- Payne-Christiansen, E., & Sitlington, P. (2008). Guardianship: Its Role in the Transition Process for Students with Developmental Disabilities. *Education and Training in Developmental Disabilities*, 3-19.
- Ravindranadan, v. (2015). Vocational Rehabilitation of Mild Mentally Challenged Adults. *The International Journal of Indian Psychology*.